

گونه‌شناسی جلد‌های نفیس قاجاری کاخ گلستان

دکتر مصطفی رستمی

چکیده:

کتابی که با تجلید نفیس و مزین به نقش‌های بدیع گل‌ها و پرندگان، صورت‌های آدمیان و جانوران باشد، ضمن تشویق بیشتر خواننده در خواندن و مطالعه کتاب، روح آدمی را به آرامش و نشاط دعوت می‌کند. این‌ها ویژگی‌هایی است که در جلد‌های قاجاری به‌نیکویی مشاهده می‌شود. تعداد قابل‌توجهی از جلد‌های نفیس قاجاری با همه جذابیت‌های یادشده در گنجینه کاخ گلستان محفوظ است. از میان آن‌ها چند جلد نفیس قرآن کریم، شاهنامه فردوسی و مثنوی مولوی و دیگر جلد‌های کتاب‌های دینی و ادبی است که چنان با جلال و شکوه از هنرهای تذهیب عالی و نقش‌های ظریف گل و بته و برگ و مرغ الهام گرفته که نمونه‌های خیره‌کننده آن‌ها حاکی از مهارت و عشق سرشار هنرمندان این دوره است. این پژوهش - که به روش توصیفی انجام شد - می‌کوشد تا با بررسی و تطبیق جلد‌های نایاب قاجاری موجود در کاخ گلستان، گونه‌های مختلف جلد‌های نایاب قاجاری موجود در کاخ گلستان از حیث فنون ساخت و نقوش و آرایه‌های به‌کاررفته - به‌ویژه جلد‌های روغنی که در این عصر مرحله اوج خود را طی کرده است - را مورد تحلیل و طبقه‌بندی علمی قرار دهد. نتیجه پژوهش نشان می‌دهد که جلد‌های نفیس قاجاری موجود در کاخ گلستان به دو دسته اصلی: جلد‌های چرمی سوخت و معرق و جلد‌های روغنی - که خود به نُه گونه متنوع ترنجی، گل‌وبرگی، گل و بته‌ای، اسلیمی و ختائی، خوشه‌انگوری، گل‌زنبقی، صورت‌دار، کتیبه‌دار و مرغش تقسیم‌بندی شده - و هریک از آن‌ها به لحاظ فنون ساخت و نقوش و آرایه‌ها، گویای تداوم برخی نقوش مورد استفاده در زمان تیموریان و بدعت‌های جذاب و پرتجمل دوران شکوفائی هنر صفوی است.

کلیدواژه‌ها

تجلید؛ قاجاریه؛ فن ساخت؛ طرح و نقش؛ کاخ گلستان.

گونه‌شناسی جلد‌های نفیس قاجاری کاخ گلستان

دکتر مصطفی رستمی^۱

مقدمه:

در تاریخ تجلید اسلامی حوزه تمدنی ایران بزرگ، تجمل کتاب آسمانی مسلمانان «قرآن کریم» در دست ایرانیان چنان با قدر و منزلت قرار گرفته است که نمونه‌های حیرت‌آور آن در کتابخانه‌ها و گنجینه‌های ایران (امروز)، ترکیه، تاجیکستان، ازبکستان، افغانستان، عراق، هند، پاکستان، مصر، روسیه و غیره مشاهده می‌شود. بعد از قرآن مجید، توجه جلدسازان، خوشنویسان، مذهب‌بان و نقاشان، به آثار جاودانی ادبیات فارسی دوخته شده و به‌ویژه در دوره قاجاریان هنر جلدسازی، خط، تذهیب و نقاشی از شکوه منحصر به فردی برخوردار بوده است. در این زمان آثاری تجلید شده که از حیث اجرای فن و خلق و ابداع طرح‌ها و نقش‌های متنوع موجب تمجید و تحسین است. در این زمان، گذشته از جلد‌های سوخت و ضربی و روغنی، صحافان ایرانی از پارچه‌های زیبا و لطیف، مانند زری، مخمل و ترمه و نیز کاغذهای الوان و مزین به نقش‌های دلنشین در ساختن جلد بهره می‌برده‌اند.

در عصر قاجاریه هنر جلدسازی روغنی، به‌خصوص در عصر ناصری به اوج عظمت و زیبایی خود رسیده است. جلد‌های قرآن کریم چنان با جلال و شکوه از هنرهای تذهیب عالی و نقش‌های ظریف گل و برگ و بته و مرغ الهام گرفته، که نمونه‌های خیره‌کننده آن‌ها حاکی از عشق سرشار و ایثارگری هنرمندان این عصر است. نیز نقاشان و مذهب‌بان ایرانی در این زمان در تجلید شاهنامه و سایر نسخه‌های خطی گران‌سنگ مانند کلیات سعدی، غزلیات حافظ،

۱. استادیار گروه پژوهش هنر
دانشگاه مازندران؛
m.rostami@umz.ac.ir

دیوان جامی، مثنوی مولانا و سایر کتاب‌ها، فن لاک‌کاری و روغنی را به‌مرتبۀ شکوه خود رسانیده‌اند.

بررسی تغییرات و تحولات خاص هنر تجلید زمان قاجاریه و سپس دسته‌بندی گونه‌های مختلف جلد‌های به‌یادگارمانده در گنجینه کاخ گلستان از حیث فن ساخت و طرح و نقش -به‌ویژه در مورد جلد‌های روغنی که در این عصر مرحله اوج خود را طی می‌کند- از جمله هدف‌های مهم این مقاله است.

پیشینه پژوهش

بررسی و جست‌وجو در پایگاه‌های علمی و کتابخانه‌ها و مراکز اسناد معتبر، نشان می‌دهد که مطالعات کلی و یا موردی توسط استاد ایرج افشار و دیگر محققان چون احمد سهیلی خوانساری، عبدالعلی ادیب برومند در کتاب صحافی سنتی (۱۳۵۷ ش.)، استاد نجیب مایل هروی در مجموعه کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی (۱۳۷۲ ش.)، دانکن هالدین^۱ در کتاب صحافی و جلد‌های اسلامی (۱۳۶۶ ش.) و محمدتقی احسانی در کتاب جلد‌ها و قلمدان‌های ایرانی (۱۳۶۸ ش.) به‌عمل آمده و نیز چند مقاله خاص و توصیفی در این باب -نظیر بالغ بر سی مقاله نویسنده در موضوع‌های فن‌شناسی علمی و تاریخی ساخت جلد‌ها، مواد و مصالح مورد استفاده و حفاظت آن‌ها در حوزه تمدن ایرانی، اسلامی و اروپا و نیز بررسی هنری و زیباشناختی آن‌ها که در مجله‌های علمی-پژوهشی هنرنامه، گنجینه اسناد، مطالعات هنر اسلامی، حافظ و غیره و نیز کتاب‌های مجموعه مقاله‌های سومین و چهارمین همایش بین‌المللی حفاظت و مرمت آثار تاریخی و فرهنگی و مجموعه مقاله‌های همایش علمی فرهنگ و هنر قاجار و غیره (طی سال‌های ۱۳۷۸ تا ۱۳۹۴) منتشر شده، ولی به‌طور اختصاصی در موضوع مورد نظر مطالعات جامع و قابل توجهی صورت نگرفته است.

روش پژوهش

در این مقاله به‌منظور دست‌یابی به تحلیلی جامع و نتایجی در خور توجه، از روش تحقیق توصیفی بهره‌گیری شده است. در این روش از منابع قدیم و جدید و اسناد تاریخی که به‌گونه‌ای در باب فن‌شناسی و تاریخ هنر جلدسازی دوران قاجاریه مطالعاتی صورت گرفته، استفاده شده است. همچنین بررسی میدانی جلد‌های شاخص موجود در مجموعه ارزشمند کاخ گلستان و مقایسه آن‌ها با نمونه‌های دیگر، طبقه‌بندی و بررسی ویژگی‌های خاص آن‌ها، از جمله دیگر اقداماتی می‌باشد که در روش مذکور مدنظر بوده است.

پرسش پژوهش

مهم‌ترین شاخص‌های گونه‌های جلد‌های نفیس کاخ گلستان چه هستند؟

فرضیه پژوهش

استفاده از نگاره‌های ریشه‌دار و زیبا نظیر: ترنج، گل‌وبرگ، اسلیمی و ختائی، خوشه‌انگوری، گل‌زنبقی و نقش‌های صورت‌دار و کتیبه‌دار (هر یک با تنوعی خاص) بر بستر جلد‌های سوخت و معرق و به‌ویژه روغنی از جمله شاخص‌های جلد‌های نفیس کاخ گلستان هستند.

مهم‌ترین تحولات هنر جلدسازی در دوران قاجاریه

با تأسیس سلسله قاجاریه در قرن سیزدهم قمری به‌دست آغا محمد خان قاجار (۱۲۰۰ق.)، انتقال پایتخت از اصفهان و شیراز به تهران و ایجاد منازعات مختلف و مستمر بر سر استقرار حکومت وی در اقصی‌نقاط ایران، امور مربوط به کارهای ذوقی و هنری ایرانیان دچار وقفه و رکود شد. سراسر زمان حکومت آغامحمدخان به‌همین نحو سپری شده است. ولی در زمان حکومت جانشینش فتحعلی‌شاه قاجار (۱۲۱۲-۱۲۵۰ق.) که تا اندازه‌ای ثبات و آرامش به ایران بازگشته، دنباله کار نهضت هنر ایرانیان در اثر ابراز علاقه خود فتحعلی‌شاه آغاز شده است (حقیقت، ۱۳۶۹، ص ۵۷۹).

فتحعلی‌شاه قاجار، تمایل به سرودن شعر و توجه خاصی به فن شریف کتاب و تصویرگری داشته است. چنانکه خط نسخ - که بیشتر مورد علاقه این پادشاه بوده - در عصر وی به منتهی درجه استحکام و تکامل رسیده و هنرمندان چیره‌دست در آن عهد نظیر: عبدالله پسر عاشور ثانی، زین‌العابدین اشرف‌الکتاب اصفهانی، محمدشفیع پسر محمدعلی تبریزی، وصال شیرازی و صدها نسخ‌نویس و کاتب توانمند و نامدار دیگر در اقلام مختلف در آن عصر تربیت یافته و با تفاخر در عرصه هنرنمایی به رقابت پرداخته‌اند (حقیقت، ۱۳۶۹، ص ۵۷۹).

در همین زمان مصوران ماهر و چهره‌پردازان چیره‌دست پا به عرصه وجود گذاشته و بازار هنر تصویرگری و تذهیب بر کتاب، جلد، قلمدان و تابلوهای نقاشی و غیره را به سبک خاص و شیوه ویژه که به دوره قاجار اختصاص دارد، پیوسته گرم داشته و رونق این فن را که از روزگار این پادشاه آغاز و تا پایان سلطنت ناصرالدین‌شاه کشیده می‌شود، گسترش داده‌اند (حقیقت، ۱۳۶۹، ص ۵۷۹ و ۵۸۰).

این پادشاه در زمان سلطنت خود نظر به ذوق و شیفتگی وافری که به فنون خط، شعر و تصویرگری داشته، نسخه‌های نفیس و کتاب‌های خطی و مصور ارزشمند را جمع‌آوری کرده و خوشنویسان و هنرمندان شاخه‌های مختلف کتاب‌آرایی را به ایجاد کتاب‌های دست‌نویس

مُذَّهَب و مرصع، تشویق می‌کرده است.

پس از مرگ فتحعلی‌شاه، در زمان پسرش محمدشاه (۱۲۵۰-۱۲۶۴ق.) دنباله کار نهضت هنری به کندی گزاشته ولی در زمان سلطنت ناصرالدین‌شاه (۱۲۶۴-۱۳۱۳ق.) دوباره به اوج خود رسیده و گرایش‌های هنری درخشش یافته‌اند. همان‌طور که گفته شد، چندی پس از استقرار حکومت قاجاریه، مکتب قاجار روی هنرمندان و علاقه‌مندان به فرهنگ و هنر باب آشنایی می‌گشاید و هنرمندان و هنرآموزان خود را به پژوهندگان با ذوق می‌شناساند.

در این مکتب تنوع و نوآوری، بنابر مقتضیات عصر که از آن جمله رفت‌وآمد با دنیای غرب است، به‌نحو چشمگیری پدیدار شده و سبک‌های گوناگون با سلیقه‌های جوراجور، از سوی استادان نامی به تجلی‌گاه هنر عرضه گشته است. این تنوع و تجدد هم در شیوه کار و هم در طرح موضوع به‌ظهور رسیده و به‌حدی گسترش یافته که در برخی شاخه‌های هنری از جمله کتابت بر نسخه‌ها، تذهیب و تشعیر و صحافی و تجلید ترقی ویژه‌ای داشته است. با این پیشرفت، نفاست نسخه‌های خطی در کتابت، آرایش‌های بدیع بر اوراق کتاب و جلدسازی آن - به‌ویژه تجلید لاک‌ی یا روغنی - درجه‌ای از رشد رسیده که دوران قبل از آن تجربه نکرده است.

در لاک‌کاری جلد‌های نفیس، هنرمندان ایرانی عصر قاجار تلاش کرده‌اند تا در چهره‌پردازی و جامه‌سازی و تجسم‌بخشیدن منظره‌ها و نیز گل و مرغ‌سازی و گل و بته‌سازی و تذهیب، به‌کار خود رنگ ملی و اصالت ایرانی ببخشند و به این جهت موضوع کار خود را از تجلیات و شئون زندگی مردم ایران و افتخارات فرهنگ و ادبیات فارسی و داستان‌های ملی و عرفانی و مذهبی و رویدادها و جنگ‌های تاریخی برمی‌گزیده‌اند. اما همچنانکه برخی از رهروان این طریق سعی داشته‌اند، ابتکاری در شیوه انتخاب‌شده خود به‌ظهور رسانند، بعضی دیگر به تقلید پرداخته، در دنباله‌روی یا تکمیل کردن شیوه پیشگامان خود قدم برداشته‌اند (حقیقت، ۱۳۶۹، ص ۶۹).

در این زمان هر دو نوع مقوای یعنی مقوای کاغذ چسبانده و مقوای خمیری، کاربرد وسیعی در تجلید داشته و به‌عنوان ساختار داخلی و استحکامی جلد، لبه‌گردان (سرطبل) و محفظه آن در اندازه‌های مختلف استفاده می‌شده است. نیز در این دوره انواع روکش‌های چرمی، پارچه‌ای (ترژیینی و ساده) و کاغذی در شیوه‌ها، رنگ‌ها و طرح‌های مختلف، به‌خوبی به‌کار می‌رفته است. تزئینات طلاکاری بیش از پیش رایج شده است. علاوه‌بر کاربرد جلد‌های ضربی، سوخت و معرق، جلد‌های روغنی رواج فراوانی یافته و به حد کمال خود رسیده است. اگرچه در قرن یازدهم قمری به‌تدریج توجه به جلد سوخت و معرق کمتر شده، جلد ضربی جایگزین آن شده است (رستمی، ۱۳۸۰، ص ۶۹).

آرایه‌هایی که روی جلد‌های قاجاری صورت می‌گرفته، عبارت بوده‌اند از: شکل‌های پرندگان و حیوانات، منظره طبیعی و بوستان، لچک و ترنج، صحنه‌های شکار و جنگ، تصویرهای پادشاهان و امیران، ادیبان و عالمان، زنان و مردان فرنگی و صورت‌نگاری، طلاکاری، نقره‌کاری، گل‌وبته، گل‌ومرغ، گل‌وبرگ، اسلیمی و ختایی، خوشه‌انگوری، زمینه‌های مرغش و زرک و نیز کتیبه‌های به‌قلم‌های ثلث، نسخ و نستعلیق و به‌ندرت تلفیق با رقا و ریحان. در طول تاریخ تجلید ایران، جلدی که بیشتر از همه آمادگی دریافت طرح و هنر هنرمندان را داشته، جلد معروف به رنگ و روغن یا روغنی بوده است. یکی از جذابیت‌های هنر روغن‌کاری - که در جلد‌های دوران قاجاریه به تعالی رسیده است - در آن است که نه‌تنها چهره‌ای تابناک به رنگ‌ها می‌بخشد، بلکه حایلی به‌وجود می‌آورد گوئی بیننده را مشتاق گذشتن از ورای آن می‌کند.

در دوران زندیه و قاجاریه ساختن جلد‌های روغنی رواج فراوان پیدا کرده و در هنر کتاب‌سازی بر جلد سوخت برتری یافته است. بیشتر قرآن‌های نفیس و کتاب‌های مصور و غیرمصور دیگر با جلد روغنی به صاحبان ذوق و ادب عرضه می‌شده است. در دوره قاجاریه، گل‌وبته و پرندسازی و تقسیم‌بندی‌های آن در سطح‌های بیرون و درون جلد‌های روغنی تنوع یافته است و در کار برخی استادان گل‌وبته‌ساز متأخر گرایش به سبک اروپائی دیده می‌شود. نقش فندق با برگ‌های پهن رگه‌دار توأم با گل و پرندسازی به‌ویژه پروانه، حالات مختلف مرغ‌ها و پروانه‌ها روی شاخه گل‌ها و اقسام آن‌ها در اقلام ریز و درشت تازگی‌ها را به‌نظر بیننده می‌رساند.

گونه‌شناسی جلد‌های نفیس قاجاری کاخ گلستان

ذوق سرشار هنرمندان ایرانی که از دیرباز در هنرهای زیبا و ظریف سرآمد سایر اقوام بوده‌اند، در عرصه هنر - به‌ویژه در جلدسازی و صورتگری - نیز گوی سبقت را از هنرمندان سایر ملل ربوده است. به‌همین سبب در طول تاریخ پر فراز و نشیب ایران - به‌ویژه عصر قاجاریان - عالی‌ترین مظاهر هنری در فن جلدسازی - به‌ویژه جلد‌های روغنی یا لاک‌ی - و کتاب‌آرایی به‌صورت نسخه‌های خطی یا نفیس با جلد‌های مجلل و زیبا به‌جای مانده است. نسخه‌های ممتاز با جلد‌های شایسته موجود در موزه‌های مختلف داخل و خارج کشور از جمله مجموعه نفیس کاخ گلستان که آثار تجلید نفیس ایرانی را نگاهداری می‌کنند، امکان قابل‌توجهی است که می‌تواند ما را در راستای شناخت بیشتر جلد‌های ایرانی و اسلامی یاری کند. خلاقیت‌های متنوع هنرمندان تجلید ایرانی و اسلامی و سلایق استفاده‌کنندگان و متقاضیان و نیز نوع کاربرد آن‌ها، سبب شده است تا انواع مختلفی از جلد‌ها، در اندازه‌ها و کیفیت‌هایی متنوع از جمله

روکش‌های ساده، تزئینی و ترکیبی پدید آید. در این مجال با عنایت به مطالعات صورت‌گرفته و بررسی نمونه‌هایی از جلد‌های موجود در مجموعه کاخ گلستان، سعی می‌شود در قالب یک گونه‌شناسی اجمالی جلد‌های شاخص قاجاری این مجموعه - به‌ویژه در مورد جلد‌های روغنی که اوج خود را در این دوره سپری کرده است - طبقه‌بندی شود.

۱- جلد‌های چرمی سوخت و معرق

اوج این نوع جلد‌ها مربوط به قرن هشتم و نهم هجری است، اما اسلوب فن ساخت آن در دوران صفویان و قاجاریان نیز ادامه یافته، با این تفاوت که طرح‌ها و نقش‌های جلد‌های سوخت و معرق متأثر از نگارگری و تصویرگری زبان مذکور اجرا می‌شده است. در قرن یازدهم قمری رفته‌رفته جلد سوخت و یا سوخت و معرق جای خود را به جلد ضربی داده است، ولی این نوع جلد در زمان حیات خود در دوران صفویان و قاجاریه مملو بوده از هنرنمایی‌های خلاقانه عصری که اوج نگارگری و تصویرگری را تجربه کرده است. نفیس‌ترین جلد‌های سوخت و معرق در کاخ گلستان را می‌توان در قالب جلد‌های ترنجی مشاهده کرد.

۲- جلد‌های ترنجی

از جمله طرح‌های شاخص این دوره و دارای تنوع فراوانی به‌ترتیب زیر است:
۱-۲ کتیبه یا کتابه‌دار: این جلد‌ها دارای ترنج و لچک‌هایی در میان قاب و کتیبه‌ای شامل آیه‌های قرآن مجید و یا حدیث‌ها و یا جمله‌های کوتاه مقدس یا دعا و شعرهای عارفانه و عاشقانه هستند که به‌صورت طلاپوش کامل و یا از ترکیب با رنگ‌های دیگر بر سوخت اجرا می‌شده است.

۲-۲ زرین: در این جلد‌ها نقش ترنج برجسته طلاپوش - که خود دارای نقش‌های متنوعی چون اسلیمی و ختایی است - در میان جلد اجرا می‌شده است (تصویرهای ۱ تا ۳).

تصویر ۱- روی جلد کتاب زینت‌التواریخ، با فن سوخت و معرق زرین بر چرم ساغری سیاه، با نقش ترنج و سرترنج و پای ترنج و لچک‌های گل‌وبرگی بر بستر طلاپوش و حاشیه بازوبندی گل‌وبرگی زرین، ۴۳×۲۷/۵ سانتی‌متر، ۱۳۱۸ق، شماره ثبت ۵۹۷، کتابخانه و موزه کاخ گلستان تهران.

تصویر ۲- روی جلد شاهنامه فردوسی، با فن سوخت و معرق و نقاشی زرین بر تیماج قهوه‌ای، با نقش ترنج و سرترنج و پای ترنج و لچک‌های گل‌وبرگی و حاشیه بازوبندی نقاشی شده با سفیدآب بر زمینه آبی و میان این نقش اسلیم ماری و یک حاشیه گل پیچک‌دار سوخت بر بستر طلاپوش، ۳۰×۱۹ سانتی‌متر، ۱۲۶۲-۱۳۷۶ق، شماره ثبت ۲۷۵، کتابخانه و موزه کاخ گلستان تهران.

تصویر ۳- روی جلد کتاب مثنوی مولوی، با فن سوخت و ضربی بر چرم ساغری سیاه، با نقش ترنج و سرترنج و پای ترنج و لچک اسلیمی و ختایی و نیز حاشیه بازوبندی گل‌وبرگی بر بستر طلاپوش و گل چهارپر رنگ‌شده با سبز و سرخ، ۲۷/۵×۱۵/۵ سانتی‌متر، احتمالاً دوره قاجار، شماره ثبت ۲۲۸، کتابخانه و موزه کاخ گلستان تهران.

۳- جلدهای روغنی

در مسیر تاریخ جلدسازان ایران، جلدی که بیشتر از همه بستر ابداع و اجرای طرح و هنر هنرمندان را داشته، جلد روغنی بوده است. در این نوع جلدها نقاش به شیوه‌های بدیع هنرنمایی کرده و علاوه بر نقش‌های مورد استفاده در جلدهای ضربی و سوخت، اغلب به تناسب امکان، به طراحی پرداخته است و بدین سبب در این جلدها طرح‌های گل‌وبرگ، گل‌وبته، گل‌ومرغ، گل‌های زنبق، نرگس، یاس، شکوفه سبب، اسلیمی و ختایی، لچک و ترنج، نقش‌های هندسی، تصویرهای آدمیان و حیوانات در حالات مختلف رزم و بزم و شکار و بسیاری از نقش‌های جذاب دیگر که مملو از هنرنمایی نقاشان ایرانی است، در دوران زندیه و قاجاریه فراوان به چشم می‌خورد.

نکته حائز اهمیت دیگر این است که از جمله دستاوردهای مهم جلدسازان ایرانی، تکمیل فن نقاشی روی مقوا و پوشاندن آن با روغن جلا یا روغن کمان بوده است، اگر چه مقدمات این هنر در دوران تیموری بنا نهاده شده ولی در دوران صفویان و باشکوه‌تر از آن در دوران قاجاریه به کمال رسیده و حتی کیفیت فن ساخت آن از دیگر جلدها نیز پیشی گرفته و در دوره قاجاریان اهمیت و جایگاه آن به قدری توسعه می‌یابد که جلدهای روغنی جایگزین جلدهای دیگر شده است. جذابیت شگفت هنر روغن‌کاری در آن است که نه تنها جلوه‌ای تابناک به رنگ‌ها می‌بخشد، بلکه حایلی به وجود می‌آورد که گویی بیننده را مشتاق گذشتن از ورای آن می‌کند.

همان‌طور که ذکر شد، در دوران قاجار جلدهای روغنی رواج ممتازی یافته و جایگاه این

نوع جلد بر جلد‌های چرمی ضربی و سوخت و معرق برتری یافته است. در عصر ناصری متن جلدسازی روغنی موردپسند رجال و صاحبان ذوق قرار گرفته و به اوج کمال و عظمت خود رسیده است. صحافان و نقاشان، کتاب‌های ادوار پیشین و آثار معاصر خود را با جلد‌های نفیس و زیبایی روغنی تجلید می‌کرده‌اند.

با توجه به اینکه غالب نقش‌های این نوع جلد‌ها با طرح‌های نگارگری، تذهیب و تشعیر، قالی و دیگر هنرهای ظریفه ایرانی شباهت و تقارن در خور توجهی دارد و نیز نظر به عنایت ویژه هنرمندان نقاش و صحاف دوران زندیه و قاجاریه به طرح‌ها و نقش‌هایی خاص، جلد‌های روغنی نفیس کاخ گلستان مربوط به این دوره را از حیث طرح و نقش و فن اجرای آن می‌توان به‌ترتیب زیر دسته‌بندی کرد:

۳-۱ جلد‌های روغنی ترنجی:

این نوع جلد‌ها را با زمینه مرغش و رنگ‌های مختلف می‌ساخته‌اند. در میان جلد، ترنجی با دو سر ترنج و چهار لچکی و حاشیه بر کناره‌های جلد قرار داشته که متن ترنج‌ها و لچکی‌ها با تصویرهای گل و مرغ یا گل‌وبته نقش‌دار می‌شده و حاشیه اطراف جلد از گل و برگ‌های ریز و طرح‌های هندسی زرین پوشیده می‌شده است. سراسر درون جلد با نقش بته‌های برگ مو و خوشه‌های انگور بر زمینه سرخ‌فام به‌صورتی جذاب و زیبا نگارگری می‌شده است. ادیب برومند در خصوص جلد‌های روغنی ترنجی دوران قاجاریه معتقد است که در این‌گونه صفحه متن که بوم آن اکثر آمیخته با مرغش بوده، به‌وسیله جدول‌بندی از حاشیه متمایز شده، آنگاه در یک ترنج بزرگ نقش گل‌ومرغ یا گل‌وبته ترسیم گشته و در سر ترنج و پای ترنج دو شاخه گل‌وبرگ در قاب کوچک نشانده می‌شده است. در حاشیه قاب‌بندی‌شده جلد نیز گل‌وبرگ‌های ریزتر و در فاصله جدول‌ها دو ردیف زرنشان‌سازی جلب‌توجه می‌کرده است. داخل این جلد‌ها گاه ساده و گاهی مزین به تک‌صورت قاجاری بوده است (ادیب برومند، ۱۳۵۷، ص ۳۸).

با این‌وجود، بر اساس داده‌های به‌دست‌آمده و بررسی جلد‌های نفیس قاجاری کاخ گلستان، این نوع جلد‌ها به‌صورت زیر قابل تقسیم‌بندی هستند:

۳-۲ گل‌ومرغی: که در شکل‌های زیر قابل مشاهده است:

۳-۲-۱ گل‌ومرغی با زمینه خوشه‌انگوری: در این نوع جلد‌ها داخل نقش ترنج و لچک‌ها به زیبایی هر چه تمام‌تر با نقش گل‌ومرغ آراسته شده و زمینه فضای میان دو نقش ترنج و لچک‌ها بوستانی خیالی و دل‌انگیز از خوشه‌های انگور به‌رنگ سفیداب بر بستر سیاه با قلم‌گیری بسیار قدرتمند و مبهوت‌کننده خلق شده که دیدگان را می‌نوازد (تصویر ۴).

تصویر ۴- روی جلد قرآن ارسنجانی، با فن روغنی
 ترنجی ممتاز، با نقش ترنج و لچک‌های نقش‌شده
 با گل‌ومرغ پرکار که فضای خالی دو نقش ترنج
 و لچک‌ها با بوستان خوشه‌های انگوری به‌رنگ
 سفیداب بر بستر سیاه آراسته شده است، ۳۷/۵×۲۴
 سانتی‌متر (قطع رحلی)، ۱۳۲۲ق.، شماره ثبت
 ۶۵۹، کتابخانه و موزه کاخ گلستان تهران.

۳-۲- گل و مرغی با زمینه گل‌وبته‌ای: در این جلدها داخل نقش ترنج با نقش
 زیبای گل‌ومرغ آراسته شده و زمینه اطراف آن با طرحی از گل و بته پرکار احاطه شده است
 (تصویر ۵).

تصویر ۵- روی جلد کتاب رساله‌ای در اثبات
 اطاعت سلاطین، با فن روغنی ترنجی ممتاز، با
 نقش ترنج نقش‌شده با گل‌ومرغ زیبا و پوشش
 اطراف ترنج با طرح دل‌انگیز گل‌وبته، ۲۰/۵×۱۱/۵
 سانتی‌متر (قطع وزیری کوچک)، براساس رقم
 داخل جلد زرین شخصی به‌نام «علی» در سال
 ۱۲۷۸ق. جلد را ساخته است، شماره ثبت ۸۵۷،
 کتابخانه و موزه کاخ گلستان تهران.

۳-۳ طرح منظره با زمینه شکارگاه: ترنج و سر ترنج و پای ترنج این نوع جلدها با منظره‌ای فرنگی (که در آن عناصری چون باغ و خانه و پل و رودخانه و افراد در حال رفت‌وآمد به‌چشم می‌خورند) با مضمون فارسی، پوشیده شده و اطراف ترنج منظره شکارگاه و شکارچیان که معمولاً از دو یا سه رنگ تشکیل شده با قلم‌گیری قدرتمند اجرا شده است (تصویر ۶).

تصویر ۶- داخل جلد زیرین کتاب مثنوی ملا (شش دفتر ملای روم یا مولوی)، با فن روغنی ترنجی ممتاز، با نقش ترنج و سر ترنج و پای ترنج پوشیده از منظره فرنگی با مضمون فارسی و اطراف ترنج منظره شکارگاه و شکارچیان با رنگ سفیداب بر زمینه سیاه و لچک‌ها با طرح گل‌ومرغ زیبا، ۲۰×۱۴/۵ سانتی‌متر (قطع وزیری)، براساس رقم درج شده در سمت‌راست قاب نقاشی روی جلد، در سال ۱۲۷۲ق، جلد آن ساخته شده است، شماره ثبت ۲۲۶، کتابخانه و موزه کاخ گلستان تهران.

۳-۴ گل‌وبرگی: که به‌صورت‌های زیر قابل‌رؤیت است:

۳-۴-۱ گل‌وبرگی با زمینه اسلیمی و ختایی: نقش ترنج و سر ترنج و پای ترنج و نیز لچک‌ها در این جلدها به‌صورت گل‌وبرگ ساده یا پرکار اجرا شده، اما مهم‌تر از آن زمینه اطراف ترنج است که پر شده است از اسلیمی و ختایی با سفیداب بر بستر سیاه که به زیبایی می‌درخشد و نورنمایی می‌کند (تصویر ۷).

تصویر ۷- روی جلد کتاب مثنوی مولوی (شش دفتر)، با فن روغنی ترنجی ممتاز، با نقش ترنج و سر ترنج و زیر ترنج و لچک‌ها به صورت گل‌وبرگ ساده و اطراف آن در میان جلد بستر زیبایی از اسلیمی و ختایی با رنگ سفیداب بر زمینه سیاه که به زیبایی می‌درخشد، ۳۲/۵×۲۲/۴ سانتی‌متر (قطع نیم‌ورقی)، ۱۲۷۹ق، شماره ثبت ۶۸۱، کتابخانه و موزه کاخ گلستان تهران.

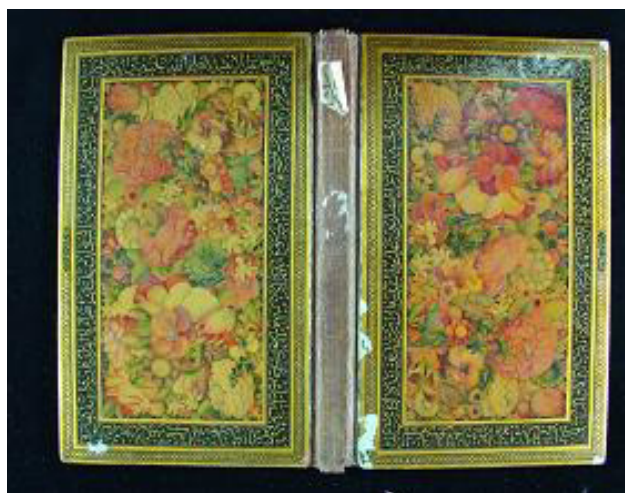
۳-۵ جلد‌های روغنی گل‌وبرگی:

این جلد‌ها که در ساخت جلد قرآن و کتاب‌های نفیس اجرا می‌شده است، به گونه‌ای بود که روی تمامی بستر جلد به جز حاشیه‌ها، فقط نقش‌هایی از گل‌وبرگ و گیاه اجرا می‌شده و حاشیه‌های جلد را بنا به اهمیت و نفاست آن با بته‌های ریز یا ریشه‌های گل مزین می‌ساخته‌اند. گاه برای شکوه بیشتر آن با مرغش تیره‌رنگ، زمینه جلد را مزین می‌کرده‌اند تا بر قدر آن افزوده شود. در برخی از جلد‌ها که برای قرآن‌های نفیس تهیه می‌شده، به صورت کتیبه در حاشیه‌های جلد آیه‌هایی از قرآن کریم و در جلد‌های دیگر کتاب‌های مذهبی، جمله‌هایی از حدیث‌های رسول اکرم (ص) و روایت‌هایی از امامان معصوم (ع) با خطوط طلایی نسخ و نستعلیق زینت‌بخش جلد می‌ساخته‌اند. درون جلد را با شمایل حضرت محمد (ص) و حسنین (ع) و یا فقط تمثال حضرت علی (ع) مزین می‌کرده یا به جای آن بته‌ای از زنبق یا نرگس بر درون جلد می‌بسته‌اند.

جلدهای روغنی گل‌وبرگی در دوره قاجاریه از تنوع زیادی برخوردارند. با عنایت به داده‌های به‌دست‌آمده از بررسی جلد‌های موجود در گنجینه کاخ گلستان، تقسیم‌بندی زیر قابل‌ارائه است:

۳-۵-۱ با حاشیه کتیبه یا کتابه‌دار: در این جلد‌ها قاب میانی که گل‌وبرگ دل‌انگیز با زمینه‌های رنگی یا مرغش یا زرک است، بالای حاشیه کتیبه یا کتابه‌دار است که غالباً با سفیداب بر زمینه سیاه یا سبز و یا سیاه بر زمینه اکر و ... با قلم‌های ثلث، نسخ، نستعلیق و گاهی تلفیق آن‌ها با رقاع یا ریحان از آیه‌های قرآن کریم، حدیث‌های قدسی، نبوی و امامان معصوم (ع)، دعا و یا عبارت‌های مقدس اجرا می‌شده است (تصویر ۸).

تصویر ۸- تک جلد کتابی نامعلوم، با فن روغنی گل و برگی ممتاز، با نقش گل و برگ بسیار پرکار و انبوه در میان و حاشیه کتیبه یا کتابه دار پیوسته به رنگ سفیداب بر زمینه سیاه به خط ثلث از حدیثی نبوی که یک حاشیه گل و برگی ساده مکرر طلاپوش آن را احاطه کرده است، $۱۳/۵ \times ۲۲/۵$ سانتی متر، بر اساس رقم درجه شده روی جلد به صورت: «رقم کمترین میرزا بابا فی سنه ۱۲۱۷» این جلد توسط استاد میرزا بابا مذهب و جلدساز مشهور قاجاری در سال ۱۲۱۷ ق. ساخته شده است، شماره ثبت ۲۵۸۳، کتابخانه و موزه کاخ گلستان تهران.

۳-۵-۲ جلد‌های روغنی گل و بته‌ای:

یکی از پرکارترین و متنوع‌ترین جلد‌های روغنی عصر قاجاریه، از نوع گل و بته‌ای آن است. این طرح به صورت‌های مختلف با زمینه‌های رنگی سرخ، مرغش، سیاه، سبز، اکر و طلا و زرک و بسیار فراوان در این دوره اجرا می‌شده است. گل و بته گاهی با انواع حاشیه‌هایی چون تذهیب‌دار، خوشه‌انگوری، کتیبه‌دار و گل و بته و گل و برگ و بازوبندی و ساده آراسته می‌شده و گاهی در داخل ترنج در میان جلد ظاهر می‌شده و اطراف آن را زمینه‌های مختلفی چون بته جقه‌ای یا ساده احاطه می‌کرده است. با این وجود جلد‌های روغنی گل و بته‌ای بر اساس داده‌های به دست آمده از بررسی جلد‌های موجود در گنجینه کاخ گلستان، به ترتیب زیر قابل طبقه‌بندی هستند:

۳-۵-۲-۱ با حاشیه تذهیب‌دار: در این جلد‌ها قاب میانی که گل و بته‌ای بسیار زیبا و پرشده با زمینه‌های رنگی متنوع چون سرخ و سیاه و گاهی سبز و اکر است، دارای حاشیه‌ای تذهیب‌دار با گل‌ها و شاخ و برگ‌های ریز و زمینه معمولاً تیره است (تصویرهای ۹ و ۱۰).

تصویر ۹- روی جلد قرآن مجید (معروف به قرآن پرتو)، با فن روغنی گل‌وبته‌ای ممتاز، با نقش گل‌وبته با زمینه رنگ قهوه‌ای (تریاقی) در میان و حاشیه‌ای تذهیب‌شده با گل‌های اسلیمی و ختایی و گل‌وبرگ، بته‌جقه بسیار پرکار و ظریف بر زمینه اکر، ۲۵ × ۳۹ سانتی‌متر (قطع رحلی حجیم)، ۱۳۷۷ق.، شماره ثبت ۶۵۵ کتابخانه و موزه کاخ گلستان تهران.

تصویر ۱۰- داخل جلد زبرین قرآن مجید (معروف به قرآن پرتو) (عکس ۹)، با فن روغنی گل‌وبته‌ای ممتاز، نقش گل‌وبته‌ای از شکوفه سیب بسیار ممتاز با چند پروانه با رنگ‌های الوان بر زمینه عنابی و حاشیه تذهیب‌دار با گل‌وبرگ‌های ریز و درشت همراه با گردش‌های پیچ‌دار با قلم‌گیری طلا، ۲۵ × ۳۹ سانتی‌متر، ۱۳۷۷ق.، شماره ثبت ۶۵۵ کتابخانه و موزه کاخ گلستان تهران.

۳-۲-۵-۲ با حاشیۀ خوشه‌انگوری: در این جلدها قاب میانی که گل‌وبته‌ای بسیار زیبا با زمینه‌های رنگی است، دارای حاشیۀ خوشه‌انگوری با قلم‌گیری طلا، گاهی در داخل باز و بندی‌ها بر زمینه سیاه یا سبز یا قهوه‌ای (تری‌اکی) یا سرخ است (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۱- روی جلد قرآن مجید، با فن روغنی گل‌وبته‌ای ممتاز، با نقش گل‌وبته با زمینه مرغشی عنابی در میان و حاشیۀ خوشه‌انگوری به صورت بازوبندی با قلم‌گیری طلا و زمینه زرک سیاه، ۳۸×۲۴/۵ سانتی‌متر (قطع رحلی)، بر روی داخل جلد نوشته شده است: «مُذَهَّب طالب مطلوب عالم ۱۲۲۳» که نام مُذَهَّب جلد یعنی ابوطالب مدرس جلدساز و تذهیب‌کار مشهور قاجاری و سال ساخت جلد را نشان می‌دهد، شماره ثبت ۶۵۰ کتابخانه و موزه کاخ گلستان تهران.

۳-۲-۵-۳ با حاشیۀ گل‌وبرگی ساده مکرر: در این جلدها قاب میانی که گل‌وبته بسیار دل‌انگیز با زمینه‌های متنوع رنگی یا مرغش یا زرک یا طلایی آن را تشکیل داده را یک یا چند حاشیۀ گل‌وبرگی ساده تکراری - که اغلب با طلا، سفیداب و یا رنگ‌های آیه بر زمینه‌های سرخ، سیاه، سبز و قهوه‌ای اجرا شده‌اند- احاطه کرده است (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۲- روی جلد قرآن کریم، با فن گل‌وبته‌ای ممتاز، با نقش گل‌وبته‌ای بر زمینه قهوه‌ای مرغش و حاشیه گل‌وبرگی طلایی بر زمینه قهوه‌ای، $3/9 \times 6/4$ سانتی‌متر (قطع جانمازی)، بر اساس رقم درج‌شده بر بالای جلد زبرین و زیرین: «یا حسین سنه ۱۲۷۹»، این جلد توسط میرزاحسین زمان در سال ۱۲۷۹ق. ساخته شده است، شماره ثبت ۱۴۲۲، کتابخانه و موزه کاخ گلستان تهران.

۳-۵-۳ جلد‌های روغنی اسلیمی و ختایی:

این نوع جلد یکی از پرطرفدارترین و رایج‌ترین جلد‌های روغنی در دوره قاجاریه است. در اینگونه جلد‌ها نقش اسلیمی و ختایی با قلم‌گیری بسیار قدرتمند در رنگ‌های روشن و گاهی طلا بر زمینه‌های متنوع چون زرد ساده، سفید ساده، گل‌های ریز و یا فضا‌های هندسی در قالب تقسیم‌بندی مناسب در میان جلد ظاهر شده است که خیال آدمی را به سوی عالم معقول برمی‌انگیزاند. این جلد‌ها در کاخ گلستان غالباً به صورت‌های زیر مشاهده می‌شوند:

۳-۵-۳-۱ با زمینه ساده: در این جلد‌ها نقش اسلیمی و ختایی بر بستر سفیداب با رنگ‌های سرخ، سیاه و غیره با گل‌های متنوع و قلم‌گیری طلا بسیار می‌درخشد. معمولاً حاشیه‌ای از گل‌وبرگ بر بستر سرخ یا غیره نیز دور آن را احاطه می‌کرده است که کار را دلربا‌تر می‌کند (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳- داخل جلد کتابی نامعلوم (تصویر ۸)، با فن روغنی اسلیمی و ختایی ممتاز، با نقش اسلیمی و ختایی با گل‌های سرخ و قلم‌گیری با طلا بر زمینه سفیداب که چون صدف می‌درخشد و حاشیه‌ای از گل‌وبرگ رنگین بر زمینه سرخ، $۱۳/۵ \times ۲۲/۵$ سانتی‌متر، کار میرزابابا در سال ۱۲۱۷ق، شماره ثبت ۲۵۸۳، کتابخانه و موزه کاخ گلستان تهران.

۳-۵-۴ جلد‌های روغنی خوشه‌انگوری:

این جلد‌ها از جمله زیباترین نوع خود در میان جلد‌های روغنی دوران قاجاریه است. در اغلب موارد خوشه‌انگورها با طلا بر بستر سیاه زرک قلم‌گیری می‌شده‌اند. این نقش هم در میان جلد قابل‌مشاهده است و هم در حاشیه. یکی از استادان برجسته این نوع جلد‌ها در این دوره ابوطالب مدرس است. این نوع جلد‌ها در کاخ گلستان غالباً به‌صورت خوشه‌انگوری در حاشیه دیده می‌شوند:

۳-۵-۴-۱ خوشه‌انگوری در حاشیه: این نقش آنقدر جذاب و دلنواز است که حتی وجود آن در حاشیه نیز به زیبایی متن رخ می‌نماید. در اغلب موارد این نقش در حاشیه متن میانی گل‌وبته‌ای قرار گرفته که هم به‌صورت حاشیه پیوسته و هم در قالب بازوبندی با قلم‌گیری طلا بر بستر سیاه زرک اجرا شده است (تصویر ۱۱).

۳-۵-۵ جلد‌های روغنی گل‌زنبقی:

این نقش که از دوران صفویان نیز مورد‌علاقه جلدسازان بوده، در دوران قاجاریه نه‌تنها تداوم‌یافته بلکه بر تنوع آن افزوده شده است. نقش گل‌زنبقی که هم روی جلد و هم در داخل جلد کاربرد داشته، غالباً بر زمینه‌های سیاه، زرد یا اکر و سرخ و مرغش اجرا می‌شده است. گاهی بر زمینه‌های مرغش، زرک و طلا نیز اضافه می‌شده که فضای بسیار دل‌انگیز و درخشان

را پدید می‌آورده است. گاهی نیز بر آن حاشیه‌ای از گل‌وبرگ یا گل‌وبته و بیشتر با قلم‌گیری طلا بر زمینه سرخ یا سیاه می‌افزوده‌اند. به‌هرحال، آنچه که در کاخ گلستان موجود است، غالباً بر دو زمینه زیر است:

۳-۵-۱ بر زمینه سیاه: در این جلدها نقش گل‌زنبق بسیار لطیف که می‌توانسته رنگین یا طلاپوش باشد، بر زمینه ساده سیاه اجرا می‌شده است و حاشیه آن را فقط چند خط نازک طلایی تشکیل می‌داده است (تصویر ۱۴).

تصویر ۱۴- داخل جلد زیرین قرآن ارسنجانی (تصویر ۴)، با فن روغنی گل‌زنبقی ممتاز، با نقش گل‌زنبق طلایی بر بستر سیاه یک‌دست و حاشیه‌ای که فقط با چند خط نازک طلایی آن را احاطه کرده است، ۲۴ × ۳۷/۵ سانتی‌متر (قطع رحلی)، ۱۳۲۲ق، شماره ثبت ۶۵۹، کتابخانه و موزه کاخ گلستان تهران.

۳-۵-۲ بر زمینه زرین: در این جلدها نقش گل‌زنبقی بسیار زیبا و معمولاً رنگین بر زمینه طلای یک‌دست و یا گاهی قهوه‌ای کم‌رنگ و گاهی زرد که به‌نظر طلایی می‌آید، اجرا شده و حاشیه‌ای نیز غالباً به‌صورت گل‌وبرگ ساده مکرر طلایی بر زمینه سیاه یا سرخ دور متن اصلی جلد را احاطه کرده است (تصویر ۱۵).

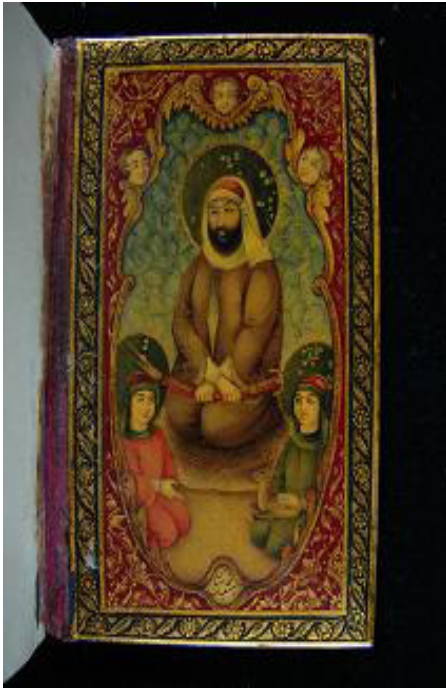
تصویر ۱۵- داخل جلد زیرین کتاب رساله‌ای در اثبات اطاعت سلاطین (عکس ۵)، با فن روغنی گل‌زنبقی ممتاز، با نقش گل‌زنبق رنگین بر زمینه طلایی و حاشیه باریکی از نقش گل‌وبرگ ساده مکرر طلایی بر زمینه سیاه، $۱۱/۵ \times ۲۰/۵$ سانتی‌متر (قطع وزیری کوچک)، این جلد بر اساس رقم درج‌شده بر داخل جلد توسط استاد علی در سال ۱۳۷۸ ق. ساخته شده است، شماره ثبت ۸۵۸، کتابخانه و موزه کاخ گلستان تهران.

۳-۶ جلدهای روغنی صورت‌دار:

در این جلدها بیشتر چهره شاعران و عارفان درحالی‌که روبه‌روی منظره‌ای طبیعی نشسته و کتاب یا کشکولی در برابر دارند و شاهدان جوان در آنجا نشسته یا ایستاده حضور دارند و به‌منظره و مباحثه می‌پردازند، گاهی منظره‌ای -از انسان‌های در حال شکار- نقش‌بندی شده و اشخاص صحنه از دو تا چند تن ایستاده یا نشسته ترسیم شده‌اند. گاهی نیز نقاشان از حضرت عیسی مسیح^(ع) و مریم مقدس^(س) و شخصیت‌های مرتبط با آن صورت‌هایی در پشت و روی جلد کشیده و گاهی مناظر رزم جنگ و گریز (از نبردهای مشهور تاریخ ایران) و صورت‌هایی از داستان لیلی و مجنون و خسرو و شیرین تصویر کرده‌اند. در برخی موارد صحنه‌هایی از بزم و شادی و میهمانی شخصیت‌های مختلف به‌نمایش درآمده‌اند. در برخی جلدهای گل‌ومرغ متعلق به قرآن‌های خوش‌خط، شمایل حضرت رسول^(ص) و حضرت علی^(ع) و حسین^(ع) نیز در داخل جلد ترسیم شده است.

با بررسی‌های به‌عمل‌آمده بر جلدهای موجود در گنجینه کاخ گلستان، این دسته از جلدها را می‌توان به‌ترتیب زیر طبقه‌بندی کرد:

۳-۶-۱ شخصیت‌های دینی: شامل شمایل معصومین^(ع) -به‌ویژه حضرت علی^(ع)، حضرت رضا^(ع)، امام حسین^(ع) و امام حسن^(ع) - عالمان دین و عارفان (تصویر ۱۶).

تصویر ۱۶- داخل جلد زبرین قرآن مجید (عکس
۳۹)، با فن روغنی صورت‌دار ممتاز، نقش شمایل
حضرت علی^(ع) و دو فرزندش امام حسین^(ع) و امام
حسن^(ع) در درون ترنجی بزرگ و بر بالای ترنج
نقش سه کودک فرشته کار شده که تقریباً در
مقابل یکدیگرند، اطراف خارج ترنج گل‌وبرگ
طلایی بر زمینه سرخ که حالت لچک به متن کار
داده‌اند، نیز حاشیه گل‌وبرگی ظریف طلایی بر
بستر سیاه دور کل قاب جلد را احاطه کرده است،
۳/۹ × ۶/۴ سانتی‌متر (قطع جانمازی)، براساس
رقم درج‌شده در زیر ترنج روی جلد «نقاش‌باشی
اسماعيل» (که امضای آقاسماعيل نقاش‌باشی،
نقاش مشهور قاجاری است) و در داخل جلد
زبرین «۱۲۷۹»، نقاشی داخل جلد این کتاب
توسط آقاسماعيل نقاش‌باشی در سال ۱۲۷۹ ق.
ساخته شده است، شماره ثبت ۱۴۲۲، کتابخانه و
موزه کاخ گلستان تهران.

۳-۶-۲ تصویرهای خاطره‌ها، حکایت‌ها و داستان‌های موضوعی:

۳-۶-۱ خیالی و افسانه‌ای: در این جلدها داستان‌های خیالی و افسانه‌ای با
موضوع‌های جذاب به تصویر کشیده شده است. تصویرهای انسان‌ها، فرشتگان، دیوها، پرنده‌گان
و حیوانات خیالی و افسانه‌ای و غیره از عناصری بوده که در تصویرسازی در این‌گونه جلدها
مورد استفاده قرار می‌گرفته است (تصویر ۱۷).

تصویر ۱۷- روی جلد شاهنامه، با فن روغنی صورت‌دار ممتاز، با تصویر داستانی از شاهنامه که در آن چهره‌های انسانی، دیوها، فرشتگان، حیوانات و پرنندگان خیالی چون سیمرغ به‌نمایش درآمده است و حاشیه گل‌وبرگی ساده مکرر طلایی بر زمینه سیاه، قطع نیم‌ورقی، ۱۱۸۹ق.، شماره ثبت ۲۷۴، کتابخانه و موزه کاخ گلستان تهران.

۳-۲-۲-۲-۲-۲ فرنگی: بر این جلدها تصویرهایی از مناظر فرنگی با شخصیت‌های خاص خود با مضمون‌های دینی، اجتماعی و غیره. نمایش داده شده‌اند (تصویر ۱۸).

تصویر ۱۸- روی جلد کتاب مثنوی ملا (شش دفتر ملای روم یا مولوی) (عکس ۶)، با فن روغنی صورت‌دار ممتاز، با نقاشی فرنگی با مضمون فارسی که دور آن کتیبه‌ای با زویندی به خط ثلث، در مدح و وصف خداوند با سفیداب بر زمینه سیاه، ۱۴/۵ × ۲۵ سانتی‌متر (قطع وزیری)، بر اساس رقم در سمت راست قاب نقاشی پشت جلد «رقم کمترین اقل‌السادات علی‌رضا ابن محمد اسمعیل الحسینی القاسمی ۱۲۷۲» این جلد توسط علی‌رضا ابن محمد اسماعیل حسینی در سال ۱۲۷۲ق. ساخته شده است، شماره ثبت ۲۲۶، کتابخانه و موزه کاخ گلستان تهران.

۳-۲-۲-۲-۲-۲ شکارگاهی: در این جلدها منظره‌های مختلفی از شکار و شکارچیان در

قالب فردی یا گروهی و یا در سطوح گوناگون شخصیتی نظیر پادشاهان و درباریان و سربازان و مردم عادی به صورت کتیبه‌دار، ساده و یا ترنج نقش‌دار تصویر می‌شده‌اند. این جلدها اگرچه در دوره صفویان نیز رواج داشته ولی در دوره قاجاریه از تنوع بیشتری برخوردار شده‌اند (تصویر ۶).

۳-۷ جلد‌های روغنی کتیبه یا کتابه‌دار:

این گونه جلد‌ها دارای کتیبه یا کتابه‌هایی در حاشیه هستند. کتیبه‌های پیوسته یا بازوبندی که با قلم‌های غالباً ثلث، نسخ و نستعلیق و گاهی به ندرت تلیق ثلث با رقا و ریحان از آیه‌های قرآن کریم، حدیث‌های قدسی، نبوی و معصومین^(ع) و دعا و یا عبارات‌های مقدس کتابت می‌شده‌اند. تقریباً همه کتیبه‌ها در حاشیه‌اند و نقش میانی دارای تنوع بوده و از جمله دارای گل‌بوته و گل‌وبرگ، منظره‌های فرنگی و ساده بوده است. با این وجود، این نوع جلد‌ها در گنجینه کاخ گلستان در دو صورت زیر بیشتر قابل مشاهده است:

۳-۷-۱ با نقش میانی گل‌بوته‌ای: این نوع جلد‌ها علاوه بر دارا بودن کتیبه پیوسته یا بازوبندی، نقشی از گل‌بوته زیبا و پرکار در میان اجرا شده‌اند (تصویر ۸).
۳-۷-۲ با نقش میانی منظره فرنگی: بر این جلد‌ها در میان حاشیه کتیبه پیوسته، تصویرهایی از مناظر فرنگی با شخصیت‌ها و مضمون‌های خاص خود، نمایش داده شده‌اند (تصویر ۱۸).

۳-۸ جلد‌های روغنی مرغش:

برای ساخت این نوع جلد در آغاز کار مذهب یا نقاش مقوا را با رنگی که موافق طبع اوست، رنگ‌آمیزی کرده پس از خشک شدن، با سریشم ماهی شفاف تمام سطح مقوا را می‌پوشانده‌اند. سپس با لایه رقیقی از روغن کمان یا روغن جلا سراسر آن را آغشته می‌کرده‌اند. آنگاه به وسیله الک بسیار ریز، سوده مرغش را با براده‌های بسیار نرم طلا یا نقره روی سطح چسبناک می‌پاشیده‌اند. بدین گونه با تأنی و حوصله سطح جلد را نورد می‌نموده‌اند، تا پستی‌بلندی‌ها به کلی صاف و هموار شوند. پس از آن با چند لایه روغن کمان برای هموار شدن سطح جلد، آن را می‌پوشانده‌اند تا در محفظه شیشه‌ای در معرض آفتاب خشک شود. بدین ترتیب سراسر سطح جلد از مرغشی دلربا که درخشندگی و تابش خاص آن به رنگ‌های مختلف چشم‌نواز بوده، پوشیده می‌شده است (تصویرهای ۱۱ و ۱۲).

نتیجه‌گیری:

دوران قاجاریه در میان دولت‌های ایران، یکی از فرصت‌های طلایی و توانمند در جهت

رشد و شکوفایی هنر کتاب‌آرایی - به‌ویژه جلدسازی - است. هنرمندان تجلید این دوره ضمن بهره‌مندی از تجربه‌های موفق دوره‌های پیشین، خالق شیوه‌های بدیعی در این عرصه بوده‌اند. در این دوره، گونه‌های جلدسازی نظیر جلدهای روغنی - به‌طور ویژه - سوخت، معرق، پارچه‌ای و کاغذی و جلدهای ترکیبی از رونق قابل‌توجهی برخوردار بوده‌اند. از جمله مهم‌ترین تحولات در هنر تجلید این دوره اوج عظمت و کمال جلدهای روغنی در فن ساخت و ابداع و استفاده از طرح‌ها و نقش‌های متنوع است. با توجه به تحولات مذکور و بررسی‌های میدانی که روی جلدهای نفیس موجود در گنجینه کاخ گلستان به‌عمل آمده است، موارد زیر از جمله شاخص‌ترین نتایج پژوهش حاضر است.

پس از یک دوره کوتاه وقفه و رکود هنر در دوران افشاریان و اوایل دوران زندیه به‌سبب ناآرامی‌های پی‌درپی، در اواسط دوران زندیه و اوایل دوران قاجاریه به‌تدریج زندگی هنر ایرانی جانی دوباره یافته و دنباله کار نهضت هنر ایرانیان در اثر ابراز علاقه خود فتحعلی‌شاه قاجار آغاز شده است. فتحعلی‌شاه قاجار، تمایل به سرودن شعر و توجه خاصی به فن شریف کتابت و تصویرگری داشته است. به‌همین سبب در این زمان مصوران ماهر و چهره‌پردازان چیره‌دست پا به عرصه وجود گذاشته و بازار هنر تصویرگری و تذهیب بر کتاب، جلد و قلمدان و تابلوهای نقاشی و غیره را به سبک خاص و شیوه ویژه که به دوره قاجار اختصاص دارد، پیوسته گرم داشته و ذوق این فن را که از روزگار این پادشاه آغاز و تا پایان سلطنت ناصرالدین‌شاه کشیده شده، گسترش داده‌اند.

در لاک‌کاری یا جلدهای روغنی آثار نفیس، هنرمندان ایرانی عصر قاجاریه تلاش کرده‌اند تا در چهره‌پردازی، جامه‌سازی، تجسم‌بخشیدن منظره‌ها، گل‌ومرغ‌سازی، گل‌وبته‌سازی و تذهیب، به‌کار خود رنگ ملی و اصالت ایرانی بیخشند و به این جهت موضوع کار خود را از تجلیات و شئون زندگی مردم ایران و افتخارات فرهنگ و ادبیات فارسی و داستان‌های ملی و عرفانی و مذهبی و رویدادها و جنگ‌های تاریخی برمی‌گزیده‌اند.

جلد کتاب با اشتیاق زیادتری تزئین می‌شده و طلاکاری و زرنشان‌سازی بیش از دوران‌های قبل در آن به‌کار می‌رفته است. به جلدهای با طرح ترنجی در غالب انواع آن بیش از دوره‌های پیشین توجه شده است و حتی ابداع‌های جدیدی نیز بدان افزوده‌اند. علاوه بر کاربرد جلدهای ضربی، سوخت و معرق - که ارمغان ابداع‌های گذشته بوده - جلد روغنی رواج فراوانی یافته و به حد کمال خود رسیده است.

تزئیناتی که روی جلدها صورت می‌گرفته، غالباً عبارت بوده‌اند از: شکل‌های پرندگان و حیوانات واقعی و افسانه‌ای، منظره‌های طبیعی و بوستان، لچک و ترنج، صحنه‌های شکار و جنگ، تصویرهای پادشاهان و امیران و ادیبان و عالمان و زنان و مردان فرنگی و

صورت‌نگاری‌های ظریف، طلاکاری و زرنشان‌سازی، گل‌وبته، گل‌ومرغ، اسلیمی و ختایی، خوشه‌انگوری، گل‌وبرگ و زمینه‌های مرغش و نیز کتیبه‌های به‌قلم‌های ثلث، نسخ و نستعلیق و به‌ندرت تلفیق با رفاع و ریحان.

در این مجال با عنایت به مطالعات صورت‌گرفته در بررسی نمونه‌هایی از جلد‌های موجود در مجموعه‌های مختلف، کوشش شده است در قالب گونه‌شناسی اجمالی، جلد‌های شاخص دوران قاجاریه - به‌ویژه در طرح و نقش و فن ساخت - طبقه‌بندی شود. در این طبقه‌بندی جلد‌های دوران قاجاریه به دو دسته اصلی: جلد‌های چرمی سوخت و معرق و جلد‌های روغنی - که خود به نُه گونه متنوع ترنجی، گل‌وبرگی، گل‌وبته‌ای، اسلیمی و ختایی، خوشه‌انگوری، گل‌زنبقی، صورت‌دار، کتیبه‌دار و مرغش تقسیم‌بندی شده - و هریک از دیدگاه فن ساخت و طرح‌ها و نقش‌ها به‌طور مجزا و به‌گونه مستند و بر اساس داده‌های میدانی طبقه‌بندی و تشریح شده است. بر این اساس دوران قاجاریه را می‌توان عصر ابداع و انتشار گونه‌های مختلف هنر تجلید - به‌ویژه جلد‌های روغنی - اطلاق کرد.

منابع:

- آتابای، بدر (۱۳۵۱). فهرست قرآن‌های خطی کتابخانه سلطنتی. چاپ اول، تهران.
- احسانی، محمدتقی (۱۳۶۸). *جلدها و قلمدانهای ایرانی*. چاپ اول، انتشارات امیرکبیر، تهران.
- ادیب برومند، عبدالعلی (۱۳۵۷). *جلدهای روغنی، صحافی سنتی*. به کوشش ایرج افشار، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، چاپ اول، تهران.
- افشار، ایرج (۱۳۴۹). رساله‌های جلدسازی (صحافی). *مجله فرهنگ ایران*، ش ۱۶ و ۱۷.
- افشار، ایرج (۱۳۵۷). *صحافی از نگاه فرهنگ و تاریخ، صحافی سنتی*. کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، چاپ اول، تهران.
- افشار، ایرج (۱۳۵۷). *صحافی سنتی، مجموعه پانزده گفتار و کتابشناسی دربارهٔ وراقی، صحافی، وصالی، مجلدگیری از یادگارهای هنر ایرانی و اسلامی*. کتابخانه مرکزی و مرکز دانشگاه تهران، چاپ اول، تهران.
- حقیقت (رفیع)، عبدالرفیع (۱۳۶۹). *تاریخ هنرهای ملی و هنرمندان ایرانی (از کهن‌ترین زمان تاریخ تا پایان دوره قاجاریه - از مانی تا کمال‌الملک)*. شرکت مؤلفان و ترجمان ایران، چاپ اول، تهران.
- رستمی، مصطفی (۱۳۸۰). *مقواگری در تاریخ تجلید تمدن اسلامی*. گنجینه اسناد (فصلنامه تحقیقات تاریخی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران)، س ۱۱، ش ۴۱ و ۴۲، تهران، بهار و تابستان، ۶۲-۷۸.
- ریشار، فرانسیس (۱۳۸۳). *جلوه‌های هنر پارسی (نسخه‌های نفیس ایرانی قرن ۵ تا ۱۱ ق)*. موجود در *کتابخانه ملی فرانسه*. ترجمه عبدالمحمد روح‌بخشان، انتشارات هنر (سازمان چاپ و انتشارات وزارت

فرهنگ و ارشاد اسلامی)، چاپ اول، تهران.

- سهیلی خوانساری، احمد (۱۳۵۷). *نگاهی به سیر صحافی در ایران، صحافی سنتی*. به کوشش ایرج افشار، کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، چاپ اول، تهران، ص ۴۱ و ۴۲.
- سهیلی خوانساری، احمد (۱۳۵۲). *مقدمه گلستان هنر*. (قاضی احمد قمی). چاپ اول، تهران.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲). *کتاب‌آرایی در تمدن اسلامی*. بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، مشهد.
- هالدین، دانکن (۱۳۶۶). *صحافی و جلدهای اسلامی*. ترجمه هوش‌آذر آذرنوش، چاپ اول، انتشارات سروش، تهران.

